ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

Айгүл РАМАЗАН

ҚАЗАҚ БАСПАСӨЗІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТІЛ САЯСАТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ, ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Монография

Алматы
«Қазақ университеті»
2018

ӘОЖ 811
КБЖ 81.2
Р 19

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
Ғылыми кеңесі (№ 5 хаттама, №29.12.17) және
Редакциялық-баспа кеңесінің
(№4 хаттама, №29.12.17) шешімімен ұсынылған*

Пікір жазған
филология ғылымдарының докторы, профессор **К. Қамзин**

Рамазан Айгүл
Р 19 Қазақ баспасөзі және Қазақстандағы тіл саясатының қалыптасу, даму жолдары: монография / А. Рамазан. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 312 б.
ISBN 978-601-04-3386-1

Монографияда отарлық және кеңестік кезеңдегі тіл саясатының ұлтсыздандыруды мақсат ете отырып, қазақ тілінің аясын тарылтып, қазақ баспасөзінің дамуын тежеген кедергілері талқыға салынады. Сонымен қатар Тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің тіл саясатын жүзеге асырудағы баспасөздің рөлі көрсетіледі.

Сондай-ақ баспасөзді және тілді коммуникация құралы ретінде зерттеудің теориялық-методологиялық негіздері қарастырылған. «Алаш» қайраткерлерінің тіл туралы ұстанымына талдау жасалынған. Сонымен бірге, Кеңестік Қазақ Республикасының тіл саясаты барысында жүзеге асырған тұңғыш шараларының бірі – «жергіліктендіру» саясатына бүгінгі күн тұрғысынан баға беріледі. Жергіліктендірудің «пайыздық» әдісінің кемшін тұсы көрсетіліп, мемлекеттік аппаратты қазақыландыруға негіз салып берген жергіліктендірудің «функционалды» әдісінің жетістігіне тоқталған.

Кеңес Одағы деңгейінде жүргізілген әліпби ауыстыру саясатының себеп-салдары қарастырылған. «Біртұтас кеңес халқы» концепцияларының саяси астарларына талдау жасалынады. Сондай-ақ қазақ баспасөзінің тілді дамыту қызметі бүгінгі ғылым дамуы биігінен сараланады. Баспасөздің әлеуметтік мәні мен қоғамдық маңызын айқындау тұрғысында қазақ баспасөзінің өзіндік сыр-сипатына ғылыми талдау жасалынып, ұлттық баспасөздің тіл тақырыбындағы жарияланымдарына баға беріліп, жанрлық ерекшеліктері көрсетілген.

ISBN 978-601-04-3386-1

© Рамазан Айгүл, 2018
© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2018

КІРІСПЕ

Қазіргі кезеңде баспасөздің қоғамдағы рөлі артып, «төртінші билік» дәрежесіне жеткен уақытында оның саяси мәселелерді шешудегі ықпалы мен қызметін зерттеудің маңызы зор. Баспасөздің, оның ішінде қазақ баспасөзінің қоғамдағы қиюы қашқан, күрделенген мәселелерді шешуге деген талпынысы сонау ХХ ғасырдың басында қалыптаса бастады. «Газет – халықтың көзі, құлағы һәм тілі» деген қағиданы ұстанған Алаш баспасөзі шын мәнінде, халықтың көзіне, құлағына, тіліне айнала білді. Алаш қайраткерлері негізін қалаған ұлттық баспасөз ұлт болып ұйысу жолында бірде «маса» болып ызыңдаса, бірде торғайша шырылдады. Бірде патшаның қанды шеңгелінен құтылу қамын іздеп, көтеріле көшкен «қайран жұртын» қайыруға үндесе, бірде аштықтан қырылған «өз жұртына» жылу жинап, бірде «күштіге» қарсы тұрар білім алуға үндеп, баспасөздің насихаттаушылық, үгіттеушілік, ағартушылық, ұйымдастырушылық функциясын толық атқарды. Ал Алаш баспасөзі салған «елімшіл» жолдан қазақ баспасөзінің қай-қайсысы болса да айныған жоқ. Сондықтан қазақ баспасөзінің ұлт жолындағы ұлы қызметінің ғылыми зерттелуі қажет және өзекті.

«Ұлттың ұлт болып қалуының бірінші шарты – тіл» деген қағиданы ұстанатын қазақ баспасөзі мәңгілік ұлт болып қалудың басты белгісі – тілді насихаттаудан, тілге қамқор болудан әсте жалыққан емес. Алаш баспасөзі негізін қалаған ана тілін құрметтеу, ана тілін насихаттау дәстүрін ұлттық баспасөз үзбей жалғастырып келеді. Тіпті мұз құрсаулаған тоталитаризм заманында да бастарын бәйгеге тіге отырып, қазақ тіліне төнген қауіпті дабыл қаға көтерген ұлттық баспасөз болды. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі қазақ журналистикасының да негізгі тақырыбы – тіл. Олай болатын жөні де бар. Қазақ тілін «тірідей өлтіру», яғни сөздік қорын шұбарлау, үстем тілмен будандасу сияқты

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ 3

1. БАСПАСӨЗДІ ЖӘНЕ ТІЛДІ КОММУНИКАЦИЯ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ 7
1.1. Баспасөз – коммуникация құралы, әлеуметтік институт және тіл саясатының субъектісі 7
1.2. Тіл саясаты ұғымы және оның негізгі категориялары 35

2. ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ТІЛ САЯСАТЫ 65
2.1. «Алаш» партиясының тіл туралы ұстанымы және оны насихаттаудағы баспасөздің рөлі 65
2.2. «Жергіліктендіру» саясатының қазақ тілінің және қазақ баспасөзінің дамуына әсері 79
2.3. Қазақ баспасөзіндегі әліпби айтысы 102

3. ҚАЗАҚ КЕҢЕСТІК БАСПАСӨЗІНЕ ТІЛ САЯСАТЫНЫҢ ӘСЕРІ 122
3.1. КСРО-дағы монотіл қалыптастыру саясатының астарлары 122
3.2. Қазақ интеллигенциясының кеңестік тіл саясатына наразылығының баспасөздегі көрінісі 145
3.3. КСРО-дағы «біртұтас кеңес халқы» тұжырымдамасының қазақ тіліне және қазақ баспасөзіне әсері 159

4. ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТІЛ САЯСАТЫ ЖӘНЕ БАСПАСӨЗ 176
4.1. Қазақ баспасөзінің мемлекеттік тіл мәртебесі үшін күресі 176
4.2. Тіл саясатын тұжырымдауда және оны жүзеге асырудағы баспасөздің рөлі 211
4.3. Қазақ басылымдарындағы тіл тақырыбы: жетістіктері мен кемшіліктері 242

ҚОРЫТЫНДЫ 289

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ 291

Ғылыми басылым

Айгүл Рамазан

ҚАЗАҚ БАСПАСӨЗІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТІЛ САЯСАТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ, ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Монография

Редакторы *Агила Шуриева*
Компьютерде беттеген *Гүлмира Шаккозова*
Мұқаба дизайны *Айша Қалиева*

ИБ № 11938
Басуға 28.02.2018 жылы қол қойылды. Формат 60х84 1/16.
Көлемі 19,5 б. т. Тапсырыс № 2125. Таралымы 50 дана.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.